

**Эшмухаматов Ахрор Шарипович,
Тошкент давлат шарқшунослик университети докторанти**

ЖИЗЗАХ ВОҲАСИ АНЪАНАВИЙ ЧОРВАЧИЛИК ХЎЖАЛИГИДА ҚЎЙЧИЛИКНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ ХУСУСИДА

Аннотация: Ушбу мақолада чорвачиликнинг муҳим тармоғи ҳисобланган қўйчиликнинг Жиззах воҳаси ҳудудида тарқалиши, унинг иқтисодий хўжалигида тутган ўрни, шунингдек мазкур соҳани ривожлантириш учун воҳада олиб борилган саъй-ҳаракатлар ҳақидаги тадқиқотчининг фикр-мулоҳазалари баён этилган.

Калит сўзлар: Зоминсув, Равотсой, Пшағорсой, Хўжамушкентсой, Бешбулоксой, Сангзор, Нурота, Қорасой, Желли-ғулли, Сайхонсой, Равот, Пшағор, Мўғол, Аччи, Ғулбо, сурув, қўй, эчки, серка, жун, мўйна, қорақўл териси, гўшт, ёғ, сут, яйлов.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ОВЦЕВОДСТВА В ТРАДИЦИОННОМ ЖИВОТНОВОДСТВЕ НА ХОЗЯЙСТВЕ ДЖИЗАКСКОГО ОАЗИСА

Аннотация: В статье описываются взгляды исследователя на распространение овцеводства в Джизакском оазисе, которое является важной отраслью животноводства, его роль в экономике, а также усилия, предпринятые в оазисе для развития этого сектора.

Ключевые слова: Зоминсув, Равоцай, Пшагорсай, Ходжамушкенцай, Бешбулоксай, Сангзор, Нурата, Корасай, Желли-гулли, Сайхансай, Равот, Пшагор, Могул, Аччи, Гулбо, стадо, овца, шерсть, козий мех, уксус, молоко, пастбище.

О РОЛИ И ЗНАЧЕНИИ ОВЦЕВОДСТВА В ТРАДИЦИОННОМ ЖИВОТНОВОДСТВЕ НА ДЖИЗАЦКОМ ДУБЕ

Annotation: This article describes the researcher's views on the spread of sheep breeding in the Jizzakh oasis, which is an important branch of animal husbandry, its role in the economy, as well as the efforts made in the oasis to develop this sector.

Keywords: Zominsuv, Ravotsay, Pshag'orsay, Khojamushkentsay, Beshbuloqsay, Sangzor, Nurata, Qorasay, Jelli-gulli, Sayxansay, Ravot, Pshagor, Mogul, Achchi, Gulbo, herd, sheep, goat, vinegar, wool, fur, karakul skin, milk, pasture.

Бизга маълумки, Ўрта Осиё аҳолиси хўжалиги қадимдан табиий географик хусусиятларга боғлиқ ҳолда шаклланиб, бронза даврида содир бўлган илк меҳнат тақсмоти туфайли деҳқончилик билан шуғулланувчи ўтроқ ва чорвачилик билан шуғулланувчи кўчманчи гуруҳга ажралган. Жиззах воҳасида ҳам деҳқончилик билан биргаликда, чорвачилик хўжалиги ривожини учун қулай шароитлар мавжуд эди. Воҳанинг табиий шароити барча чорва молларини

етиштиришга қулай бўлсада, хўжаликда чорва молари сони нисбатига эътибор қиладиган бўлсак, жониворларнинг асосий қисмини қўйлар ташкил этган.

Қўйчилик чорвачиликнинг муҳим тармоғи бўлиб, ундан саноат учун жун, мўйна, қоракўл тери ҳамда аҳоли учун озиқ-овқат сифатида гўшт, ёғ, сут олинади. Қўй ва қўзи гўшти республикамиздаги гўшт балансининг 10-12 фоизини ташкил этади. Бундан ташқари, қўй сутидан турли хил маҳсулотлар, пишлоқ, бринза кабилар тайёрланади. Умуман, қўйларнинг асосий маҳсулоти жун ҳисобланади, улардаги сифатли ва хилма-хил жунларни бошқа бирор ҳайвондан олиб бўлмайди [1: 130]. Қўйларнинг муҳим биологик хусусиятларидан бири, Жиззах воҳасининг кам ўтли яйловлардаги ўт-ўланларни яхши ўзлаштиришидир. Қўйлар боши чўзиқ, ҳаракатчан, лаби юпқа, тишлари қия жойлашганлиги туфайли улар паст бўйли ўтларни ва ҳатто ерга тўкилган ўсимлик барглари ва бошоқларини бемалол териб ея олади. Қўйлар ҳаракатчанлиги ва узок масофаларга юра олиши, хилма-хил ўт-ўланларни танламасдан ейиши билан бошқа тур чорва молларидан устун туради. Ҳосилдорлиги паст бўлган яйловларда қўйлар ўз озиғини бемалол топиб ейди ва қорнини тўйдиришга ҳаракат қилади.

Сангзор этаклари, Нурота тоғи ёнбағирлари, Зоминсув, Равотсой, Пшағорсой, Хўжамушкентсой, Бешбулоқсой каби воҳачаларнинг адир ва яйловлари ажриқ, нўхатак, жалгирбош, қўнғирбош, қизғалдоқ, чучмома, полвонўт, қуюқўт, потлоқ, полвон, ширанг, янтоқ, шувок, буғдойиқ каби ўтлар ва бошқа буталарга бой. Турли хил ўсимликларга тўла дашт яйловлари шимолга томон давом этиб, бир томондан Сирдарё дарёси тўқайзорлари ва бепоён Мирзачўл чўлликларига тутшиб кетган. Умуман олганда, Жиззах воҳасидаги чўл, дашт ва тоғ яйловларида қўйларни боқиш учун ўт-ўланлар ва наботот ўсимликларининг юзлаб хиллари ўсганки, булар воҳада қўйчиликнинг ривожланишида асосий омил ҳисобланган. Шунинг учун бўлса керак, Жиззах воҳаси чорва молларининг сони бўйича XIX аср охири XX аср бошларида Туркистонда энг йирик ҳудудлардан бири, ҳатто қўйларининг сони бўйича Самарқанд вилоятида энг катта ҳудуд ҳисобланган. Фикримиз тасдиғи сифатида қуйидаги маълумотларни келтирадиган бўлсак, Самарқанд уездида умумий чорва молларнинг 23,4 %, Хўжанд уездида 27,8 % ни қўйлар ташкил этган бир вақтда, Жиззах уездида умумий чорва молларнинг 58,3 % ни қўйлар ташкил этган [2: 150]. Воҳада қўйчиликни кўпайтириш ва ривожлантириш кўп жиҳатдан яйловларга боғлиқ эди. Фориш, Бахмал ва Зомин тоғли қишлоқлари аҳолисида эчки боқиш муҳим аҳамият касб этган. Ҳаракатланиш мураккаб бўлган тоғ адирларида эчкиларнинг озуқа топиши осонлиги, отарни бошлаб юриши, камбағал ва ўрта ҳол оилаларнинг асосан гўштга бўлган эҳтиёжи боис бу ҳудудларда қора тусли, дағал жунли, узун шохли ва кам тивитли маҳаллий жайдари зотли эчкилар боқилган [3: 5].

Кўриб чиқиладиган давр давомида аҳоли хўжаликларидаги чорва сони уларнинг имкониятларидан келиб чиққан. Масалан, XX аср бошларида тоғ ва тоғолди ҳудудларнинг бой хўжаликларида бир сурувдан 4-5 сурувгача (1000 дан 3-4 минггача) қўй-эчкилари, ўзига тўқ хўжаликларда эса 300-400 бош қўй-

эчки, камбағал оилаларда 5-6 қўй ва 10-15 эчки, айрим оила хўжаликларида эса умуман чорва моллари бўлмаган [4: 31]. Камбағал оилалар, хусусан, яйлов масаласида муаммоси бор оилаларда 2-4 та қўй, 1-2 тагача эчкиси бўлган бўлса, ўрта ҳол оилаларда 1-3 та сигир, 5-10 та қўй, 15-20 та эчки, бир ишчи хўкиз ҳамда 1 от ва эшак бўлган.

Минтақаларда чорвачилик ва деҳқончилик воҳалари қатъий чегарага эга бўлмаган. Икки хўжалик типининг бир-бирини тўлдириши натижасида у ёки бу тарзда чорвачилик хўжалигининг ривож кузатилади. Воҳанинг асосий қисмида Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларидаги сингари, икки хўжалик типининг ўзаро бир-бирини тўлдириши икки томонлама ассимиляция жараёнларини стимуллаштириб, ўтроқ ва ярим ўтроқ аҳолининг хўжалигини фаоллаштирган [5: 26]. Жиззах воҳаси аҳолиси (ўзбеклар, қирғиз, қозоқлар) учун чорвачилик асосий ва сердаромад товар ҳисобланган. Айниқса, қўйчиликнинг ривожланиши уларда (озик-овқат маҳсулотлари, гўшт, сут ва харидоргир хомашёлар, жун ва чарм маҳсулотлари) рўзгор учун бўладиган барча эҳтиёжларни бозор орқали қоплаш имконини берган.

Моргузар этакларида яшовчи аҳоли хўжалигида чорвачилик билан биргаликда деҳқончилик ҳам муҳим аҳамиятга эга булган. Деҳқон аҳоли чорва молларини уй ва яқин яйловларда сақлаб, улардан асосан ишчи кучи, улов, ёрдамчи куч ва қўшимча даромад манбаи сифатида фойдаланганлар.

XIX аср охири – XX аср бошларига оид манбаларда Жиззах воҳасидаги яйлов ерлари мулк ҳуқуқи нуқтаи назаридан кўрсатилган. Унга кўра маълум жамоа томонидан фойдаланалидиган ва ўзининг табиий чегараларига эга яйловлар мавжуд бўлган. Бундай яйловлардан фақатгина маълум бир жамоанинг фойдаланиш ҳуқуқи мавжуд бўлиб, бошқа қишлоқ ёки жамоа вакиллариининг ушбу ерлардан фойдаланиши мумкин бўлмаган. Чўл ҳудудларида бундай яйловлардан фақатгина қиш вақтида фойдаланилган ва маълум чорвадорлар мазкур яйловларда ўз чорвалари билан қишни ўтказганлар [6: 27]. Тоғ олди ҳудудларида жойлашган яйловлардан эса маълум бир жамоа томонидан ёз вақтида фойдаланилган.

Воҳада чорвадорларнинг анъанавий қўйчилик соҳаси, кўчма ва яйлов чорвачилигининг турли хил шаклдаги кўринишларида ривожлантирилган. Кўчма чорвачиликда қўйлар йил давомида мавсумий яйловларда боқилган. Чорвадорлар ҳам сурувнинг орқасидан бир яйловдан иккинчи яйловга кўчиб юрганлар. Яйлов чорвачилигида қўйлар бой хонадонлар ёки қишлоққа қарашли доимий яйловларга олиб кетилиб, ёзда эса қишлоқ атрофидаги экинзорлар ва чўл минтақаларига қараб боқилган.

Яйлов чорвачилигининг ҳайдов усулида қўйлар турар жойлари, яъни қишлоқлар атрофидаги яйловлар, экиндан бўшаган ерларда чўпонлар томонидан боқилган. Бунда маҳаллий аҳоли чорванинг орқасидан кўчиб юрмаган. Қўйчиликнинг кўтон яйлов усулидан асосан аҳоли гавжум ва чорва учун яйлов етарли бўлмаган жойларда фойдаланилади. Уй чорвачилигида эса қўйлар кўп бўлмаган ва улар чорва далалари ва яйловларга доимо чиқарилмаган ҳолда аксарият уй шароитида боқилаверган.

Одатда ҳар бир чўпоннинг ёки чорвадорлар гуруҳининг аввалдан табиий ҳудуди маълум бўлган қишқи ва ёзги яйловлари мавжуд бўлган ва чорвадорлар баҳорда ёзги яйловларга кўчиб ўтган бўлса, кузнинг сўнгги кунларида қишги яйловларига қайтиб келишган [7: 21]. Бироқ, маълум чорвадор ёки чорвадорлар гуруҳи тасарруфида бўлган яйловларига хусусий мулк сифатида қарамаган. Бу фақатгина бир чорвадор ёки ўша чорвадор аجدодлари томонидан яйловдан маълум бир вақт давомида фойдаланиш жараёнига боғлиқ бўлган. Шу сабабли бўлса керак, бошқа турдаги ерлардан фарқли равишда Жиззах воҳасининг аксарият қисмларида яйлов ерлари сотилмаган [8: 52].

Катта миқдордаги қўй сурувларини боқиш учун яйловлар зарур бўлган. Яйловлар табиий шароити ва фойдаланиш характериға қараб қуйидаги турларға бўлинган. Улардан биринчиси: тоғ бағри ва чўл яйловлари, яъни пастки тоғ олди ва чўл зонаси районларидаги кузги, қишги, баҳорги яйловлар, иккинчиси: ўрта тоғ районларидаги баҳорги, ёзги, кузги, яйловлар, ва учинчиси: юқори тоғ районларидаги ёзги яйловлар. Ҳар бир қишлоқнинг чорва туриға кўра алоҳида-алоҳида улуш яйлови бўлган. Масалан, Ш.Рашидов туманининг Сайхон, Қораянтоқ қишлоқлари яйлов майдони Моргузар тоғларининг шу қишлоқлар чегараси бўйлаб белгиланган тоғ водийлари бўлган. Моргузар тоғи ва тоғ ён бағирларида жойлашган Қорасой, Желли-ғулли, Сайхонсой, Равот, Пшағор, Мўғол, Аччи, Ғулбо қишлоқлари аҳолиси кўкламда қўйларни ўз уруғиға мансуб баҳорги ва ёзги яйловларида боққанлар [9: Дала тадқиқотлари: 1965].

Чорвадорлар йилнинг ҳар фаслида чорвасини ўтлатиши учун махсус яйловлари бўлиб, улар шу ўтлоқлардан усталик билан фойдаланишган. Воҳа чорвадорларининг аксарияти, асосан калтотой турклари баҳорда ўз чорваси билан тоққа кўчиб кетган. Баъзи бой чорвадорлари эса қишлоқда қолиб, савдо ишлари билан ҳам шуғулланган.

Моргузар тоғининг шимолий ёнбағрида жойлашган Бахмал, Ғаллаорол, Ш. Рашидов, Зомин ва Янгиобод туманларидаги қишлоқ аҳолисининг яйловлари ҳам шу тарзда белгиланган. Чўпонлар қўйларни фаслларға қараб турли ерлардаги ҳар хил яйловларда ўтлатишган. Масалан, Зомин туманидаги Пишағар, Ғулбо, Шўрча, Аччи, Аржа, Бешкуви, Мўғол қишлоқларининг аҳолиси чорвасини ўз қишлоғиға тўғри келадиган тоғ водийларига қараб боққан. Бироқ, яйловлар тоғ тепасиға чиқиб тутатиб кетган. Табиийки, бу ҳолат қишлоқлар аҳолиси ўртасида яйлов учун низоларға сабаб бўлади. Бу низолар бўлмаслиғи учун қадимдан ҳар бир қишлоқнинг тоғ яйловларидаги майдони белгиланган. Бунда табиий чегаралар (сойлик, жарлар, тош қоялар) асос қилиб олинган. Мўғоллик машҳур чорвадор Парпи Солиевни таъкидлашича, “чорвани боқадиган яйлови бор, у чексиз, лекин у ўз чегарасиға эға, уни ким белгиланганлиғини билмаймиз” [10: Дала тадқиқотлари: 1957].

Яйловлардан бутун қишлоқ аҳолиси жамоа бўлиб фойдаланади. Бу жойларға бошқа ҳудудлардан чорвани олиб келиб боқиш ёки яйловни ўзлаштириш қишлоқ жамоасининг розилиғи билан бўлади. Аксарият ҳолларда бунга йўл қўйилмаган. Бу яйловлар қадимдан авлоддан - авлодға ўтиб келади.

Бахмал, Ғаллаорол, Ш. Рашидов, Зомин ва Янгиобод туманлари қишлоқларнинг чорваси ёз охирлаши билан тоғдан пастга қайтарилган. Энди уларни чўлда боқиш бошланган. Кузги яйловлар ҳам қишлоқлар тўғрисидаги чўлликларга томон чўзилиб кетган. Демак ҳар бир қишлоқнинг тоққа ва чўлга томон чорвасини боқиш маршрутлари аниқ бўлган. Бугунги кунда чўл яйловлари лалми ва суғорма деҳқончилик ерларига айлантирилган. Шунинг учун чўпонлар бу ердаги деҳқонлар билан шартнома асосида чорвасини чўл далаларида боқадилар. Бахмал тумани тоғ олди қишлоқлари аҳолиси чорвасини қадимдан ота -боболари фойдаланиб келган тоғ яйловларида боқтириш учун чўпон орқали тоғдаги “ййловлар эгаси” – фермерга баҳорда пул йиғиб бериш орқали солиқ тўлайдилар. Бу солиқ “тов беги” солиғи дейилар экан [11: Дала тадқиқотлари: 1975]. Ёз охирлаб бошлагач, тоғдан қишлоққа ҳайдаб тушилган чорва қишлоқ атрофидаги яйлов ва экинзорлар ўрнига боқилган. Чорваси кўп хонадонлар чўл ҳудудидаги экинларга чорвасини боқишга ҳаракат қилганлар. Моҳир чўпон Савурбой Йўлдошевни таъкидлашича, чорвани Зарбдор тумани ҳудудидаги суғориладиган буғдой пояларида боқиш учун фермерга бир кўй, пахта ёки боғзорлари даласида боқиш учун икки кўй бераркан [12: Дала тадқиқотлари: 1967].

XX асрнинг 30-йилларигача камбағал чорвадорлар қишлоқ атрофларидаги яйловлардан, бой чорвадорлар эса узоқ-узоқлардаги яйловлардан фойдаланганлар. Ҳар бир қишлоқнинг чорва боқиши учун ўз яйлови бўлиб, у ерларда чорвани сақлаш учун шароит яратилган. Бунинг учун биринчи навбатда қўтон қурилган. Чорвачиликда қўтоннинг аҳамияти ниҳоятда катта. Қўтон қиш пайтлари қўйлар учун марказий жой – ётоқ бўлиб, бунда қўйлар кундузи ўтлатилиб бўлгач, кечкурун албатта қўтонга қайтариб келинган.

Қўтондаги қўйлар сони яйловнинг жойлашган жойи, яйловнинг аҳволи ва битта чорвадорнинг қанча чорваси борлигига қараб ҳар хил бўлган. Жумладан, тоғли ҳудудларда жойлашган қўтонлар ўртача 500-600 та қўйдан иборат бўлса, чўл ҳудудидаги қўтонлар ўртача 600-1000 та қўйларни ўз ичига олиб ушбу чорва молларини боқишда табиий яйловлар муҳим рол ўйнаган [13: 90]. Чўпонлар қўйларни бир неча гуруҳга ажратиб, ҳар бир гуруҳни сурув деб аташган. Ҳар бир сурувда қўйларнинг сони турлича, оз-кўп бўлган. Бу нарсa маҳаллий шароитга ёки яйловнинг текис, нотекислигига боғлиқ бўлган.

XVIII асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Сурхон воҳаси хўжалиги бўйича тадқиқотлар олиб борган Э.Қобуловнинг ёзишича, тоғ бағри ва тоғларда боқиладиган сурувда қўйлар озроқ, текис чўл яйловлардаги сурувда эса қўйлар кўпроқ бўлган. Баъзи бир текис яйловлардаги сурувда 800-1400 тагача қўй бўлган. Ҳар бир сурувда албатта 2-5 тагача йўл бошловчи серка бўлган. Ҳар бир отарда қўйларнинг сонига қараб 3-5 та чўпон хизмат қилган [14: 199].

Юқорида келтирилган Сурхон воҳаси чорвадорларига хос хўжалик юритиш Жиззах воҳасида ҳам сақланиб қолган. Қўйлар сонини даланинг имкониятидан келиб чиқиб белгилаш Жиззах воҳаси чорвадорларининг бугунги кундаги муҳим тадбирларидан бири ҳисобланади. Воҳада серўт

жойларда сурув бир жойга тўплаб боқилган, қолган ўтларни тозароқ едириш учун бу жойларга қўйлар кун сайин қайта-қайта ҳайдаб киритилган.

Жиззах воҳаси тоғ олди туманлари қишлоқларида қўйлар баҳорги яйловга ҳайдаб чиқиб кетилгандан кейинги асосий тадбирлардан бири бу қўйларни юнгини қирқиш бўлган. Май ойининг ўрталарида чўпон чорва эгаларига қирқим вақти ва жойини маълум қилган. Қўй эгалари чорва сонига қараб қайчилар билан таъминланган қирқимчиларни олиб келган. Қирқим палласи асосан чорва эгалари томонидан ўтказилган. Қирқимдан бир неча кун олдин олинаётган жуннинг тоза бўлиши ва яхши семириши учун қўйлар сойликнинг чуқур жойига олиб келиб ювилган. Қўйларнинг жунлари йиғиб олиниб бозорда сотилган. Бироқ, ҳозирги кунда қўй жунлари қирқиб олингач, ўша жойлардаги жарликларга ташлаб кетилмоқда. Бунинг сабаби эса тўқима маҳсулотларга эҳтиёжнинг йўқлиги ҳамда бозорда харидор жунни сотиб олмаётганлигидир [15: Дала тадқиқотлари: 1965].

Кўпчилик чорвадорлар ана шу пайтда эртаги кўзиларни онасидан ажратишни бошлаганлар. Кўзилар камида ўн беш кун алоҳида боқилган. Кўпинча уларни сурувга ёз ўтгунча қўшишмаган. Сабаби, саратон иссиғи кўзиларнинг ўпкасини олиб қўйиши мумкин экан. Қўйларни эса одатдагидай даланинг имкониятига қараб июль, баъзан августгача яйловларда боқиш давом этган. Ёзги жазирамада кўзиларгина эмас, балки катта қўйлар ҳам қийналган. Бу мавсумдан қўйларни касалликка чалинтирмасдан олиб чиқиш ҳам ўта муҳим ҳисобланган. Бордию қўйлар шамол яхши тегмайдиган сойлик ёки текислик жойларга ётқизилса ёки кўп вақт ўтлатилса, улар касалликка чалинган. Бундай қўйлар саратон ўтиши билан, узоғи билан қиш чилласида қирилишни бошлаган. Шу туфайли чўпонлар ўз сурувларидаги қўйларни ёзнинг иссиғидан сақлаш учун уларни тоғ ёнбағирларида боқиб, тушда уларни шамол эсиб турадиган салқин жойларда ётқизишган.

Бундай пайтда қўйлар яйловлардаги паст-баландликларга қараб тинмай алмаштирилиб турилган. Кун исиган пайтда тоғларнинг қуёшга чап, шабада эсиб турадиган баланд қияликларида ва бутали дарахт жойларда ўтлатилган. Ёзнинг иссиқ келиши ва айрим вақтларда эсадиган иссиқ шамол фойдали ҳисобланган. Чунки, у тупроқ ва ўсимликларни хашоратлардан тозалаб, қўйларни юқумли касалликлардан сақлаган. Ёзги яйловларда қўйларни суғориш ҳам муҳим ўрин тутиб, бу ўтларнинг ҳолати, сифати ва хусусияти об-ҳавонинг ўзгариши, сув манбаларининг узоқ-яқинлиги ва микдорига қараб белгиланган. Яна шуни таъкидлаш керакки, ёзги яйловлар бир вақтнинг ўзида бир неча вазифаларни бажарган. Биринчидан, чорваси бор аҳоли учун у ёзги қароргоҳ, иккинчидан, чорвалар учун яйлов вазифасини ўтаган. Шунингдек, ушбу ҳудудлар жамоа учун фойдаланиладиган ер, жумладан хирмон жой вазифасини, яъни аҳоли далалардан йиғилган ҳосилни вақтинча ушбу ҳудудда сақлаб турган.

Қўйни ҳайдашда серкалардан фойдаланган. Серкалар оғир йўллардан, бузуқ кўприклардан эпчиллик билан ўтиб, қўйларни ўз орқасидан эргаштириб борган, уларсиз узоқ масофага юриш амримаҳол бўлган. Бунинг учун

яйловнинг хусусияти ва шамолнинг эсиши ҳисобга олинган. Эрталаб шамол қайси томонга эсса, қўйлар ўша томонга қаратиб ўтлатилади. Куннинг иккинчи ярмида дам олиш учун қайтаётганда шамолга қарши ўтлатилган. Ҳаво очиқ кунлари қўйлар ўтлатилиб, шамол, туман тушса ёки бўрон бўладиган бўлса қўйлар қўтонга яқин майдонларда боқилган.

Мирзачўл шароитида чорва қишловларга асосан кеч кузда келтирилиб, шу ерда қиш ўтказилган. Бунда қишлол учун шамолдан, қаттиқ совуқлардан ҳимоя қиладиган табиий ҳимояланган тоғ ён бағирлари танланиб, шу ерда қўтон ясалган. ЖДПИ катта ўқитувчиси Савлабек Кистаубаевнинг маълумот беришича, “... яқин вақтларгача бепоеън чўлликларда чорвасини боқиб юрган қозоқ чорвадорлари Фориш туманидаги (Қулписар, Чимқўрғон, Балиқли каби) тоғ ёнбағирларидан ўзлари учун қишлол сифатида фойдаланганлар. Қишловлар муқаддас саналиб, чорвадорларнинг қабристонлари ҳам унинг атрофида бўлган. Ҳозир ҳам кўпчилик қозоқ биродарлар бу жойларга зиёрат қилиш ва қурбонликлар қилиш учун келиб туришади” [16: Дала тадқиқотлари: 1967]. Қишлолда сув манбаси бўлиши, қўтон албатта қудуқ ёки булоққа яқин бўлиши керак бўлган. Айрим вақтларда қўтон ёнига чўпон учун махсус қапа қурилган, чўпон ўша жойда вақти-вақти билан дам олган. Қўтон ёнида чўпоннинг озиқ-овқатлари сақланадиган хонаси бўлган.

Август ойининг бошида чорвадор (хўжайин) яйловга борган ва қўйларни семиз-ориққа ажратган, ориқларини боқишга қолдириб, семизларини эҳтиёжига қараб бозорга олиб чиққан. Сентябрнинг бошида ёзги мавсум учун ажратилган яйловларда қўйларни боқиш тугалланган. Улар энди кузги яйловга ўтказила бошланган. Кузда чорвадорлар қўйларни суткасига бир марта суғоришган. Бу даврда қўйларни боқиш тартиби ҳам ўзгарган. Чунончи, эрта тонгда қўйлар яйловга ҳайдалади, чошгоҳда суғоришга олиб борилади. Қўйлар сув ичгандан кейин пешингача дам берилади, шундан хуфтонгача ҳайдаб боқилади. Ярим кечадан азонгача дам берилади. Бу тартиб то қишлолгача давом этган [17: Дала тадқиқотлари: 1958]. Куз келиши билан чорва қишлоққа туширилиб лалми экинлар ўрни, боғлар ва чакалакзорларда боқилган ва кўпинча қўлда ем бериб семиртирилган.

Воҳада чорвани қишки қўтонга киритиш ҳам алоҳида тадбир ҳисобланган. Бунда асосий масала табиий дезинфекцияга қаратилган. Чунки, қиш мавсумида қўрада қўйлар кўп вақт бўлганлигидан у ерда паразит ҳашоротлар-каналар табиий ҳолда кўпайган. Улар баҳор ва ёз ойларида тупроқ ва девор ораларида жон сақлаб чорванинг кўрага қайтишини кутган. Агарда кузги совуқлар бошланиши билан қўйлар кўрага тўғридан-тўғри қамалса, улар кана чақишидан ёппасига қирилиб кетган. Шунинг учун чўпонлар қўйларни, шамолни кўрага томон эсиш йўлига бир неча кун ётқизганлар. Кўп йиллик чўпон Абдулла Пардаевни таъкидлашича, “Қўрада заҳар йиғиб ётган каналар шамол орқали қўйнинг ҳиди ва тафтини сезиб, ёппасига жойларидан ва кўрадан чиқиб қўйларга томон ҳаракатланадилар” [18: Дала тадқиқотлари: 1951]. Қўрадан чиққан каналар эса қўйларга етиб бормасдан йўлда ҳалок бўлган. Бу эса қўйларни соғлом ва беталофат сақлашда муҳим тадбир ҳисобланган.

Зомин туманидаги бир қанча (Ғулбо, Шўрча, Аччи) каби овулларнинг булоқлари шўр бўлган. Шунинг учун у ердаги чўпонлар қўйларни иложи борича 2-3 йилда алмаштириб туришга ҳаракат қилганлар. Зомин турклари киш пайтлари қўтонда қўйларни совуқда қолдирмаслик учун қўй қийини қўйларнинг тагига солганлар. Бой чорвадорлар қўтон ёнидан махсус жой қилиб, унда кишни қаҳратон кунларида чорвага бериш учун заҳира озуқа сақлаганлар.

Воҳа чорвачилигида кузатиладиган анъаналардан яна бири бошқа вилоятлардан чорвани келтириб тоғ яйловларида боқилишидир. А. Базарбаев ўз тадқиқотларида бу масалага тўхталиб, Бухоро амирлигининг Ромитон туманида яшайдиган Арбоб Шукур ўғли Ширин Араб ўзининг 6 қўтон қўйини яйловда ўтлатиш мақсадида Жиззах воҳисининг Аччи Қорамойли Қудуқ деган жойига олиб келади. Бошқа бир архив ҳужжатидаги маълумотга кўра, 1909 йилда Нурота чорвадорлари томонидан 20 қўтон қўй Жиззах воҳаси яйловларига ҳайдаб келинади ва ҳар бир қўтонда 800 тадан 1000 тагача қўйлар мавжуд бўлган [19: 54-55., 17-18 варақлар]. Масаланинг қизиқ томони, Бухоро, Нурота ва унинг атрофларидаги бой чорвадорларнинг қўйларини Жиззах воҳасидаги унумдор тоғ яйловларида келишув асосида боқиш собиқ Иттифоқ даврида олиб борилган қаттол сиёсатга қарамай тўхтаб қолмаган. Маҳаллий чорвадорлар билан суҳбатимиз мобайнида бу анъана айни пайтда ҳам давом этаётганлигига гувоҳ бўлдик.

Зомин тумани БошПишағар қишлоғида яшовчи Абдуолим Ўсаровнинг таъкидлашича, “.. баҳорда Бухоро (ёки Нурота) бозорларидан юзлаб қўйларни сотиб оладилар. Сотиб олинган қўйларни ва тоққа чорвасини қўйишни хоҳлаган бухоролик қариндошларининг чорвасини Моргузар тоғларидаги ўзларига қарашли яйловларда кузгача боқадилар. Кузда тоғ яйловларида семирган қўйлар яна қайтариб Бухоро бозорларида сотилади, ўрнига яна ориқ қўйлар харид қилиб олиб келинади” [20: Дала тадқиқотлари: 1963]. Бизни қизиқтирган жиҳати, хўжаликни бу тарзда юритиш анъанаси бир неча юз йил олдин яшаб ўтган боболари давридан буён давом этиб келмоқда экан. Буни зоминликларнинг ўзлари бажармасдан Бухоро шаҳрида яшовчи бир неча юз йиллик қариндошлари (бизнингча касб тақозоси сабаб, боболари билан ака-ука тутинганлар) билан биргаликда амалга оширишар экан. Бозордаги қўйлар билан биргаликда қариндошларининг ҳам қўйларини олиб келиб боқишаркан.

Ёзги ва қишки яйловлар одатда бир-биридан узоқда жойлашмаган, бироқ айрим йирик чорвадорларнинг яйловлари бир-биридан жуда узоқда жойлашган. Бу ҳолат тарихий манбаларда ҳам сақланиб қолган. Унга мурожаат қиладиган бўлсак, XIX аср охири - XX аср бошларида Жиззах уезди аҳолисининг Бухоро амирлигининг Нурато беклигида яйловлари мавжуд бўлган ёки аксинча Нурато чорвадорлари азалдан Жиззах уезди яйловларидан фойдаланиб келган [21: 6-варақ]. Бунда, Жиззахлик чорвадорлар кузги мавсумда чўл яйловларида қўйларни боқишга, чўл минтақадагилар (нуратоликлар) эса ёзда қўйларни тоғ яйловларида боқишга ҳаракат қилган. Бу зарурият минтақа чорвадорларининг ўзаро келишуви асосида амалга оширилиб, ҳар иккала томон учун ҳам фойдали

бўлган. Бунда қўйлар Нурота тоғи тизмасининг шимолидаги чўлликлар орқали бир неча кунда ўтлатилиб, ҳайдаб ўтилган.

Воҳа аҳолисининг чорвани баҳорнинг сўнгги ва ёз фаслида тоғ яйловларида, кузда чўл яйловларида ва қишда қишлоқ атрофида боқишида иқлим шароити ва экинларнинг авжи ҳисобга олинган. Бу ҳолат чорванинг соғлом ва наслдор бўлишини таъминлаган. Чунки, ёзнинг иссиғида қишлоқ атрофи ёки чўлда боқилган қўйлар ўпка касалига чалинган ва улар қиш чилласида ўлишни бошлаган [22: Дала тадқиқотлари: 1940]. Куз мавсуми қўйларни семиртириш, қишга тайёрлаш ва кўчқорга қўшишда муҳим палла ҳисобланган. Бу пайтда ҳам чўпонлар қўйларни келишув асосида белгиланган яйловлар, ғалла ёки бошқа экинзорлар, баъзан пахта майдонлари ўрнида ҳам боқишган. Яйловларининг маҳсулдорлигига қараб қўйлар турли усулда ўтлатилган, ўти унча кўп бўлмаган жойларда сурувни тарқоқ ҳолда ёйиб, қўйлар бир жойдан иккинчисига ўтказиб турилган. Бу пайтда тажрибали чўпон мақбул суғориш тартибини янглишмасдан аниқлай олган. Бу даврда қўйлар асосан мавсумий яйловларда боқилган. Чўпонлар кузда қўйларнинг камроқ юриб, кўпроқ ўтлаши ва ем едиришга ҳаракат қилиб ҳам семиртиришга муваффақ бўлган. Шунинг учун ҳам чўпонлар қўйларни кечаси боқишга, вақтида суғоришга, дам беришга катта эътибор берганлар.

Жиззах воҳасидаги чорвадорлар қўйчиликнинг яхши ривожланиши учун суғориш тизимининг аҳамияти катталигини билганлар. Тоғ ва тоғолди яйловларда отар (сурув)лар асосан булоқ, кориз ва қоқ сувлари билан, Зоминсув ва Сангзор қирғоқларида эса дарё ва ариқ сувлари билан, чўл зоналарида эса кудуқ сувлари билан суғорилган. Таъкидлаш жоизки, чўпонлар сув кўп яйловларда сурув сув ёқасида бўлса-да, қўйларни кунига бир марта суғорганлар, кўп суғориш уларга зарар етказишини билишган.

Воҳанинг қишлоқ аҳолиси фойдаланадиган яна бир яйлов тури, барча чорвадорлар томонидан фойдаланиш мумкин бўлган ҳудудлар ҳисобланган. Бундай яйловлардан фойдаланишда маълум қишлоқ ёки жамоалар ўртасида чегаралар мавжуд бўлмаган, бироқ одат бўйича бир кудуқ атрофида жойлашган ҳамда табиий чегараларига эга яйловлар маълум бир жамоа томонидан фойдаланилган [23: 27]. Қўйчилик билан шуғулланувчи ўтроқ яшовчи қишлоқ аҳолиси ёки қишлоқнинг 8-10 оиласи қўй ва эчкиларни қўшиб, бирга чўпон ёллаб боқтирганлар. Қишлоқ аҳолисининг бу ушоқ моллари “чегана” дейилган. Бу асосан мавсумий характерга эга бўлган. Уларнинг қўйлари дала ёқаларида, ариқ ва йўл бўйларида ўтлатилган. Асосан хўжалик қўйлари кундузи боқилган, кечқурунлари кўрага қамалган, куз охирлари ва қишда кўрага туташтириб босилган янтоққа қўйилган.

Ҳовли ичидаги қўраларнинг қибла томони ёпилиб, қуёш чиқар томони очиқ бўлган. Чунки, ёгин-сочин ва бўрон воҳага асосан қибла- ғарб томондан уриши ҳисобга олинади. Сентябрь-октябрь ойларида яхши донлаган янтоқлар чопилиб, қўйхона атрофи ёки ичига ғарам қилиб босилган. Янтоқларни босишга ҳам алоҳида эътибор берилган. Яхши пишган донли янтоқларни чорвадорлар қўйнинг бўйни етиш жойига босишган. Янтоқ босилган ғарамга

қўйлар кечкурун қўйилган. Бунинг натижасида донли бўлган янтоқларни еган қўйлар орикланиб қолмаган ва касал бўлмаган, ёмғир, қор қўп ёққан кунлари янтоқ чиримаслиги учун усти ёпилган. 10-20 тача қўйи бўлган оилалар 2 ғарам янтоқни қишга ғамлаган, қўйларни январдан мартгача яхши озиқлантиришган. Хўжаликда гўшт учун ёки бозорга сотишга мўлжаллаб боқма қўйлар ҳам сақланган, уларни асосан беда, арпа ва буғдой бериб боқишган.

Шундай қилиб, Жиззах воҳасининг тоғ олди ҳудудлари, Мирзачўл ва Қизилқумга туташ чўл ва адирликларда хўжаликнинг асосини чорвачилик ташкил этган ва бу ерда яшаган чорвадорлар хўжалигида деҳқончилик катта аҳамият касб этмаган. Қадимдан Моргузар тоғларининг шимолий ёнбағирларидаги Санзор, Зоминсув, Ровотсой, Бешбулоксой ва Хўжамушкентсой дарё водийлари ва Нурота тоғи ёнбағирларида чорвачилик тараққий этиб, анъанавий чорвачилик юқори товарлилик характерида сақланиб қолинганлиги кузатилади. Чорвадорлар хўжалигида қўйчиликнинг алоҳида аҳамият касб этишининг сабаби шуки, иссиқ иқлими бу дашт минтақаларда қўйларни кўпайтириш учун барча шароитлар мавжуд бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Икромов Т. Х. Чорвачилик асослари (дарслик). Т.: “Ўқитувчи”, 1996. -Б. 130.
2. Рассудова Р. Я. Хозяйство Каттакурганского уезда Самаркандской области в конце XIX – XX в. // Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана. - Ленинград, 1973. - С. 150.
3. Бабабеков А. XX аср Санзор-Зомин минтақаси аҳолисининг чорвачилиги: анъана ва новациялар // ЎЗМУ хабарлари. № 1, 2. Тошкент, 2019. -Б. 5.
4. Бўриев О. Ўзбек оиласи тарихидан: Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари турмушидан тарихий лавҳалар. Т., 1995. -Б. 31.
5. Тўраев А. И. Бухоро воҳаси чорвадорларининг урф-одат ва маросимлари. // Международный научový журнал «Интернаука» // № 8 (30), 2017. -Б. 26.
6. Материалы по землепользованию туземного кочевого населения района Голодной Степи и прилегающих местностей Ходжентского и Джизакского уездов Самаркандской области. –Т., 1914. – С. 27.
7. Martin V. Law and custom in the steppe: the Kazakhs of the Middle Horde and Russian colonization in the nineteenth century. – Curzon, 2001. - Р. 21.
8. Базарбаев А. XIX аср охири – XX аср бошларида Жиззахдаги ер нархлари тўғрисида айрим мулоҳазалар // Ўзбекистон тарихи. – 2014. – №2. – Б. 52.
9. Дала тадқиқотлари: Рустам чўпон Аллиев, 1965 йил туғилган. Ш. Рашидов тумани, Бахмалсой қишлоғи.
10. Дала тадқиқотлари: Парпи Солиев, 1957 йилда туғилган. Зомин тумани, Мўғол қишлоғи.

11. Дала тадқиқотлари: Акбар Мажидов, 1975 йил туғилган. Бахмал тумани Алами қишлоғи.
12. Дала тадқиқотлари: Савурбой Йўлдошев, 1967 йил туғилган. Зомин тумани Аччи қишлоғи.
13. Шаниязов К. Отгонное животноводство у узбеков // Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана. - Ленинград, 1973. - С. 90.
14. Э. Қобулов. XVIII асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Сурхон воҳаси хўжалиги. Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. Термиз – 2014. –Б. 199.
15. Дала тадқиқотлари: Рустам чўпон Аллиев, 1965 йил туғилган. Ш. Рашидов тумани, Бахмалсой қишлоғи.
16. Дала тадқиқотлари: Савлабек Кистаубаев ЖДПИ катта ўқитувчиси, 1967 йил Фориш туманида туғилган.
17. Дала тадқиқотлари: Абдирашит Ҳасанов. 1958 йил туғилган. Бахмал тумани Алами қишлоғи.
18. Дала тадқиқотлари: Абдулла Пардаев 1951 йил туғилган. Зомин тумани, Жалойир қишлоғи.
19. Базарбаев А. Жиззах воҳасида яйловлардан фойдаланиш масаласи (XIX аср охири – XX аср бошлари).. . Б. 54-55., ЎзР МДА, И-21 – жамғарма, 1 – рўйхат, 307 – йиғма жилд, 17-18 varaқ орқаси.
20. Дала тадқиқотлар: Абдуолим Ўсаров 1963 йилда туғилган, Зомин тумани, БошПишағар қишлоғи.
21. ЎзР МДА, И-21 – жамғарма, 1 – рўйхат, 307 – йиғма жилд, В. ЎзР МДА, И-21 – жамғарма, 1 –рўйхат, 307 – йиғма жилд, В. 49 -Б, 59; ЎзР МДА, И-21 – жамғарма, 1 – рўйхат, 695 – йиғма жилд, 6-varaқ.
22. Дала тадқиқотлари: Тўғон Бозоров 1940 йил туғилган. Пахтакор тумани, Самарқан МФЙ.
23. Материалы по землепользованию туземного кочевого населения района Голодной Степи и прилегающих местностей Ходжентского и Джизакского уездов Самаркандской области. – Ташкент, 1914. – С. 27.